

Әлібек С.Н.*

тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**«ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДА» БОЛҒАН
ОҢТҮСТІКҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ТАҒДЫРЫ**

Автор корреспондент: seid-61@mail.ru

Түйін: Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскен оңтүстікқазақстандықтардың сұмдық қорлық пен азапты бастан кешкендігін архив деректері айғақтай түсуде. Кеңестік идеология тұсында «Түркістан легионының» құрылуы М. Шоқайдың атымен байланыстырылып баяндалатын еді[3]. Бұл пікір бүгінгі күнге дейін қолданылып келеді. Алайда бұл легионның 1942 жылы шілде айында құрылғанын ескеретін болсақ, онда ондай пікірдің тарихи шындыққа сәйкес келмейтіндігіне көз жеткіземіз. Түркістандық тұтқындарға көмек қолын созып, олардың тірі қалуы үшін күрескен Мұстафа Шоқайдың терең гуманистік қадамын әр саққа жүгіртуге ешбір негіз жоқ.

«Түркістан легионы» мүшелерінің тағдыры әртүрлі, бір бөлігі Қызыл Армия жағына өтер кезінде фашистермен қақтығыста өлім құшты. Келесі бөлігі Қызыл Армия құрамына кірді[4]. Соғыс аяқталған соң әскери тұтқындардың басым бөлігі елге қайтып оралды. Кеңестік билік оларға кешірім берілетініне уәде берді. Бірақ бұл уәде жалған болып шықты. «Түркістан легионы» мүшелері жазаға тартылып, сталиндік лагерьлерге тоғытылды. Ендігі жерде ХХ ғасырдың жазықсыз жапа шеккен саяси тұтқындарын ақтайтын мезгіл жетті. Өйткені, бүгінгі ұрпақ, Отан үшін от кешкен жауынгерлердің туған-туыстары, жақындары мен бауырлары олардың тағдыр-тарихы туралы танып-білуі тиіс.

Кілт сөздер: «Түркістан легионы», оңтүстікқазақстандық әскери тұтқындар, екінші дүниежүзілік соғыс, сталиндік лагерьлер, ақтау жұмыстары

Адамзат тарихындағы ең үлкен қасірет әкелген екінші дүние жүзілік жойқын соғыс қазақ халқының тағдырына да үлкен әсерін тигізді.

Соғыстың алғашқы күндерінде-ақ майданға елімізден көп адам алынып, бір миллион екі жүз мың ұл мен қыз ұрыс даласына аттанды. Миллиондаған қазақстандықтар тылда жұмыс істеп, майдан үшін барын аямады.

Осы соғыстан 600 мыңнан аса жерлестеріміз өз еліне қайтпады, олардың біразы тұтқынға түссе, көпшілігі майдан даласында қаза тапты [1].

Соғыстың қасіретті беттерінің бірі - тұтқындар мәселесі. Неміс зерттеушілерінің мәліметтерінде Кеңес әскерлері қатарынан 5 млн. 270 мың адам тұтқынға түскені айтылады.

Тек 1942 жылдың ақпанына дейін немістерге тұтқынға түскен Кеңес әскерлерінің саны 3.9 млн. адамға жетті, солардың 2.8 млн-ы қырылып қалды.

Бірақ Кеңес өкіметінің тарапынан ұстанған қағида бойынша, яғни «Бізде әскери тұтқындар жоқ, сатқындар бар» деген ұстаным миллиондаған тұтқындардың тағдырына ауыр зардабын тигізді[2].

Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскен оңтүстікқазақстандықтардың сұмдық қорлық пен азапты бастан кешкендігін архив деректері айғақтай түсуде.

Кеңестік идеология тұсында «Түркістан легионының» құрылуы М. Шоқайдың атымен байланыстырылып баяндалатын еді[3]. Бұл пікір бүгінгі күнге дейін қолданылып келеді. Алайда бұл легионның 1942 жылы шілде айында құрылғанын ескеретін болсақ, онда ондай пікірдің тарихи шындыққа сәйкес келмейтіндігіне көз жеткіземіз. Түркістандық тұтқындарға көмек қолын созып, олардың тірі қалуы үшін күрескен Мұстафа Шоқайдың терең гуманистік қадамын әр саққа жүгіртуге ешбір негіз жоқ.

«Түркістан легионы» мүшелерінің тағдыры әртүрлі, бір бөлігі Қызыл Армия жағына өтер кезінде фашистермен қақтығыста өлім құшты. Келесі бөлігі Қызыл Армия құрамына кірді[4]. Соғыс аяқталған соң әскери тұтқындардың басым бөлігі елге қайтып оралды. Кеңестік билік оларға кешірім берілетініне уәде берді. Бірақ бұл уәде жалған болып шықты. «Түркістан легионы» мүшелері жазаға тартылып, сталиндік лагерьлерге тоғытылды. Ендігі жерде ХХ ғасырдың жазықсыз жапа шеккен саяси тұтқындарын ақтайтын мезгіл жетті. Өйткені, бүгінгі ұрпақ, Отан үшін от кешкен жауынгерлердің туған-туыстары, жақындары мен бауырлары

олардың тағдыр-тарихы туралы танып-білуі тиіс.

Өткен жылғы 24 қарашада Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлыққа қол қойды. Бұл бағыттағы сең бұзылып, жазықсыз жапа шеккен отандастарды толық ақтау үшін еліміздің әр өңірінде комиссиялар құрылды. Оңтүстік өңіріндегі жұмысшы топ мүшесі ретінде біз де мұрағат қорларында елеусіз қалып қойған «Түркістан легионы» қатарында болған оңтүстікқазақстандықтардың аянышты тағдырына қатысты құнды құжаттарды мұқият зерделей отырып, шындықтың шырағы сөнбейтініне көз жеткізгендей болдық.

Бүгінгі күні Шымкент қаласы полиция департаментінің арнайы мемлекеттік мұрағатында Түркістан облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарға қатысты істердің жалпы саны 17мың 231 сақтау бірлігін құрап отыр екен. Солардың ішінде «ақталмаған азаматтардың мұрағаттық қылмыстық істері» қорының жалпы саны – 563. Оның көпшілігі әскери тұтқындар[5]. Солардың ішінде «Түркістан легионында» болған оңтүстікқазақстандықтар да баршылық екені анықталуда. Ендеше сол жат жерде жау қолында қалып, қапастан құтылса да қасірет шеккен қандастардың бірқатарының талайлы тағдырына тереңірек үңіліп көрейік.

Сондай соғыс тұтқынының бірі – 1917 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Шәуілдір ауданы «Қызыл Түркістан» ұжымшарына қарасты №24 ауылда туған Рысбеков Дәурен болатын. Ұлты қазақ, аяқталмаған жоғары білімі бар азамат[6].

1942 жылдың қаңтарында Қызыл Әскер қатарынан алынып, сол жылдың шілдесінде жау қолына түседі. Бір жылдай өлім лагерьлеріндегі азапты айларын артқа тастап, амалсыз 1943 жылы сәуірде «Түркістан легионы» қатарына қосылады. 2-батареяның жауынгері бола жүріп, кіші командирлер дайындайтын мектепке жіберілгенімен, денсаулығы сыр беріп, дәрісін аяқтай алмапты. Ал осы №2839 іс бойынша түзілген айыптау қорытындысында 25 жылға сотты болған жауынгердің 1949 жылы 15 қазанда өз ауылындағы орта мектепте мұғалім болып жүрген жерінде тұтқынға алынғандығы жазылады. Тағылған айып - 1943 жылы 162 дивизия құрамында Италияда, кейіннен 2-батареямен бірге Югославиядағы партизан отрядтарын жоюға қатысқандығы, Одақтастарға қарсы ұрыс жүргізгендігі т.б. Тіпті табан астында Рысбеков Дәуреннің суретін жазбай танитын, онымен бірге Порт-сайдта бірге болған белгісіз куәгер де табыла кетіп, тергеу хаттамасында «бұлтартпас шындықтың» бәрі айтылыпты. Яғни оқ пен оттың, үміт пен үрейдің ортасында жүріп, немістің қанды қасабын көзімен көрген, американдықтардың абақтысында да келер күннен қуаныш күткен Рысбеков кеңестік «қырағы көздердің» назарынан тыс қалмай, қуғынға ұшырайды.

Сондай-ақ 1919 жылы Жамбыл облысы Талас ауданында дүниеге келіп, ТүркВО-ның әскери трибуналы 1948 жылы 28 маусымда 25 жылға жаза кескен Арғымбай Құттыжолов та орта ғана білімі бар жан болыпты. Әскер қатарына да ертерек, 1939 жылдары алынған[7].

Тек КСРО Бас прокуратурасының қарсылығынан соң 1955 жылы 30 қарашада А.Құттыжоловқа қатысты қылмыстық істі қайта қараған КСРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясы оның американдық барлау қызметіне жұмыс жасағандағы нақтылы айғақтардың жоқтығынан дәлелденбегендігін қаперге алып, жаза мерзімін 10 жылға дейін қысқартады да, көп ұзамай рақымшылыққа ілініп, елге оралады.

Дегенмен Арғынбайдың толық ақталсам деген арманы орындалмады. Сот оның 1941 жылы қыркүйекте әскери тұтқындар лагерінде аудармашы әрі батальон командирінің орынбасары қызметін атқарғандығын, 1942 жылы диверсиялық-барлау мектебінен өтіп, «Бранденбург – 800» атты арнайы полк құрамында Кеңес әскеріне қарсы Моздок қаласы маңындағы ұрыстарға қатысқан тұста жаралы болғанын да бұлтартпас құжаттармен қаттап көрсетіп, сан мәрте жолдаған өтінішін қабылдамай, «ақтауға жатпайды» деген шешімге тоқтайды.

Ал 1943 жылы «Түркістан легионы» қатарын толықтырған сарбаз негізінен құрылыс жұмыстарын жүргізетін жұмысшы батальоны құрамында болады.

Біздіңше әр құжаттың, әр тергеу хаттамасының артында сарсаңға түскен сарбаз тағдыры тұр. А.Құттыжолов та қу соғыс құтын қашырып, тағдыры қайда айдаса, қаңбақтай сонда дөңгелеген алапат соғыстың көп құрбанының бірі. Тіпті әділет генерал-майоры Е.Варскойдың қолы қойылған бір құжатта оның кескілескен шайқастарға көп қатыспағандығы, бір жылдай жау жағында тек қара жұмысқа жегілгендігі, «американдық барлау қызметінен байланысы бар» деген қауесеттің де шындыққа жанаспайтындығы күн өткен сайын көзге ұрып, қайта жауынгердің өз атамекенінде қоғамдық жұмыстарға белсене араласып жүргендігі анық

жазылыпты. А.Құттыжоловтың қылаудай да кінәсі жоқ дей алмаспыз, дегенмен оның өз қолымен жазылған өтінішіне, тергеу сұрақ-жауаптарына жіті үнілгеніміз жөн болады.

Айталық «Отаны үшін отқа түскен сарбаз соңғы оқты өзіне сақтайды. Сіз неге олай етпедіңіз?» деген сұраққа: «Қиян-кескі ұрыста оғым бітіп қалды. Оның үстіне ауыр жараландым. Тіпті соңғы оқты сақтаған күннің өзінде, біреу де болса азая берсін деп оны өзіме емес, жауға атар едім»,-деп ызалана жауап қатыпты. «Ал онда «Түркістан легионы» қатарына кіруге неліктен келісім бердіңіз?» деген құйтырқы сауалға да салмақпен: «Легионға кіресің бе, кірмейсің бе?» деп фашистер бізден сұрап жатпады. Топ-тобымызбен дүркірете қуып, легионға тықты да жіберді. Қарсыласқанның қанын төкті, жауап қайтарғанның желкесін үзді. Сондықтан легионға кіруге ешкім де қарсы болған жоқ, ешкім де келісім берген жоқ. Бәрін де бір-ақ үміт әлдиледі, бір-ақ үміт алға жетеледі. Мен ғана емес, бәріміздің де басты мақсатымыз - бостандыққа ұмтылу, бақытты сәтті сабырмен тосып, майдан шебіне жақындағанда өзімізге өту, ол болмаса ебін тауып партизан отрядтарына қосылу болды.

Мен 1939 жылдан Қызыл Әскер қатарындамын. Сұрапыл соғыс басталған күні біздің рота Румыния шекарасында, Прут өзенінің жағасында еді.

1941 жылы 23 маусымда ұрысқа кірдік. Бізге қарсы неміс әскерінен бөлек, румын цыгиндары (әскерлері) да шайқасты. Алайда күші басым болса да олар біздің 12-армияның тасқамал бекінісін бұзып-жарып өте алмады. Шамада маусымның орта шенінде бізге шегінуге бұйрық берілді. Сонда ғана біз майданның алдыңғы шебінен тым шалғай қалғанымызды түсіндік. Шегініп бара жатып та шеккен азабымыз аз болмады, адам шығыны да көп. Осылайша ұрыс сала жүріп, түгі қалмай қираған Каменецподольск қаласына табан тіредік. Взвод командирі – өзім. Мен басқарған әскери бөлімде айқай-шу шығарып үрейге берілгендер, үрке қашқандар болған емес. Бұйрықты бұлжытпай орындадық. Өз борышымызды адалдықпен атқардық. Бұл сөзімнің растығына аға лейтенант Верешак пен старшина Викерин кепіл бола алады. Шекараға жақын тұста тағы да көп жауынгерден айырылды. Топырақтары торқа болсын! Ашығын айтсам, Батыс Украина тұрғындарының біразы бізге қарсы күресіп, немістерге болысты. Оқ-дәріміз таусылса да итшілеп отырып Хотин селосына аяқ іліктіріп, Днестр жағалауына жеттік.

Жау ұшақтары өзеннен өтер көпірді күл-талқан етсе де жанқиярлықпен күрестік. Бораған оқтың астынан пулеметімді алып шыға бергенде қарсы алдымнан ақбоз атпен шоқыта шыға келген Верешактың: «Қанды көйлек жолдасым Құттыжолов! Егер сарбаздың бәрі де сен секілді ұрыс жүргізе алса, фашистер бері қарай бір адым да аттай алмас еді», - деген сөзін мақтанышпен жеткізейін деген де ойым жоқ. Шеңгеліне алғандар шындыққа көз жеткізсін деп айтып отырмын. Верешак та жан алмай арпалысты. Ымырт үйіріле жау селоны түп-түгел қоршауға алып, бізді ығыстыра бастады. Осы Хотин селосында аяғымнан жараланып, тұтқынға түстім. 1941-1942 жылдары мені Румыниядағы «Будешт» лагерінде, содан соң Австриядағы Унтервальдерсдорф лагерьлерінде ұстады. 1944 жылы «Түркістан легионына» қосты. Бізді көзден таса қылмай, Батыс Германияның Ульме тауы маңайына орналастырды.

Негізінен біз жайлы айтылған алыпқашпа сөздің бәрі өтірік. Командирлеріміз де неміс унтерофицерлері мен фельдфебельдері болатын. Американдық әскерлердің төбесі көрінгесін немістер бізді тастап тып-тырақай қашты.

Құдай тілеуімізді берді. Одақтастармен көрісіп, қала ішін емін-еркін аралауға рұқсат алдық. Американдықтар да обалы не керек, бізге қиянат жасамады. Бәрімізді кеңес азаматтарына арналған лагерьлерге орналастырды. Бұл лагерьлердің немістің «тозақ» лагерінен қандай айырмашылығы барлығын өзіңіз де бағамдап отырған боларсыз. Содан Отанына оралғысы келгендер кері қайтып, қалғысы келгендер қалды. Елге табан тірегесін де мен Қызыл Армия сабында 1945-1947 жылдары Бреслау қаласында қалтқысыз қызмет еттім. Бреслау қаласындағы авторемонт зауытында жұмыс істеп, 1947 жылы Түлкібастағы асырап алған ата-анамның қолына келдім.

Басымнан өткен бақытсыздықтың бәрін бүге-шігесінде дейін ақтарыла айтқаныммен, тергеу барысында ешкім де менің зарыма құлақ түрген жоқ. Тергеуші де шекесінен қарап, шындықты тануға талпынбады. Оларға ақ адал адамды тыңдағаннан гөрі оны қисынсыз сұрақтармен тұйыққа тіреу, болмаған күнәға белшесінен батыру, сағын сындыру оңайырақ болған сияқты.

Тағы да қайталап айтайын, мен Отан алдындағы борышымды өтеуде арыма қылдай да дақ түсірген емеспін. Ия, 1955 жылы мені соттан босатты. Бірақ қапастан шыққанмен, жаным әлі жарадан да, жаладан да арылған жоқ. Сондықтан, Отанымнан, мемлекетімнен мені ақтауын

өтініп сұраймын. «Аққа Құдай жақ» деуші еді ғой. Осы жетпістен асып, қаусаған шағымда қиянат атаулыдан арылып, ары таза адам болып арғы дүниеге аттанғанымды артымдағы ұрпақтарым көрсе деймін. Біздің отбасынан 5 солдат майданға аттанды, бәріміз де ешкімнің ала жібін аттаған жоқпыз», - деп ақиқатын айтады.

Өле-өлгенше ақтығын алға тартып, жоғарыға арыз жолдаудан талмаған қария КСРО КП Бас хатшысы М.С.Горбачевқа жолдаған хатында да өз ісін қайта қарауды сұрап, былай дейді: «Мені 1947 жылы Шымкент қаласында тұтқындады. Ісімді жүргізген тергеуші Касианов шындықты бұрмалап, қалай жазғысы келсе, солай жазды. Ойдан шығарылған жаланың бәрін бейкүнә басыма үйіп төкті. Бұрын да жазғанмын, 1942 жылы бізді Австрия астанасы Вена маңындағы Унтервальдерсдорф селосына жеткізіп, бүкіл түркітілдес халықтар өкілдерінен тараған солдаттарды моншаға апарды да Түркістан жұмысшы батальонын жасақтады. Біздің келісімімізді ешкім сұраған жоқ. Бас тартқаның басы кететіні белгілі болатын. Сол себепті көппен бірге мен де бұл тағдырдың жазуына үнсіз көндім. Бірақ тергеуші Касианов қисынға келмейтін айыптауларды қарша боратып: «Сіз барлау-диверсиялық мектебінен өткен жасырын жансызсыз. Немістерге аудармашы болып қызмет еткеніңіз аздай, Америка мүддесі үшін де шпиондық жасадыңыз» деп ұрып соғып, күні-түні азаптап, қорқытып-үркітіп, хаттамаға қол қойдырып алды. Куәгерлермен көзбе-көз беттестіруді сұрағаныммен, рұқсат берілмеді. Құдай үшін ашығын айтайын, барлау мектебінде білім алған емеспін. Ондай опасыздыққа бару үш ұйықтасам түсіме де кірген емес. «Аудармашы болды» дегендері де ақылға сыймайды, бір ауыз немісше білмейтін ауыл баласы қалай аудармашы болады?! Ағылшын, американ барлау органдарымен де еш қатысым жоқ. Сондықтан Касиановтың қолдан түзген ісін түгелдей теріске шығаруларыңызды талап етемін.

Ия, 1942 жылы Түркістан жұмысшы батальонында болғанымды жоққа шығармаймын. Концлагерьде азапты өлімге душар болмау үшін осы жолды таңдағанымға айыптымын. Бұл сөзімді менімен бірге болған жолдастардың бәрі растай алады. Көбінің атын ұмыттым. Дегенмен, көкшетаулық Бижан есімді бауырым, фамилиясын ұмытып тұрмын, қостанайлық Бегімов Қаби, қарақалпақстандық Сәрсенбек бәріміз бірге болғанбыз. Сотта мен Түркістан жұмысшы батальонында болғанымды мойындағаныммен, басқалар жалған куәлік беріп, мені жазықсыз күйдірді. Сот менің ақтық сөзімді құлағына да ілмей, Касиановтың ақиқаттан ада, әділдіктен шет шешіміне жүгінді. Мен секілді қанша жанның мұндай сергелдеңге түскенін білмеймін. Білетінім, сол соттан бері 39 жыл өтсе де «сатқын» деген суық сөзден құтыла алмадым. Қайда барсам да «қоғамға қауіпті адам» ретінде шетқақпай көріп келемін.

Алайда бәзбіреулер сияқты сағым сынып, қайратым кеміп, жасып қалған жоқпын. Қайта 30 жыл Никольский қаласындағы автобазада адал жұмыс істеп, көптеген Құрмет грамоталарын алдым, «Қаз КСР-ның үздік шофері» деген де атағым бар, еңбек ардагерімін. Қарапайым ғана кедей отбасынан шығып, 6 ұл-қызды асырап бағып, қайда жүрсем де Отанымға еңбек етсем деген ойда ғана болдым. Сондықтан Кеңес елінің басшысы ретінде көмек қолын созуыңызды сұраймын. Егер мені ақтауға болмайтын болса, тым құрыса мойныма ілінген жалған айыптау материалдарын жоққа шығарсаңыз екен».

Ал 1989 жылы 28 қарашада ол Түркістан соғыс комиссариаты прокуратурасына қайта арызданып, М.С.Горбачевтан келген «Сіздің Жоғарғы сотқа жазған арызыңызды біз Түркістан соғыс комиссариатына жібердік. Жауабын күтіңіз» деген тілдей қағазын да қоса тігіп, әділеттіліктен үміт үзбейді. Отан алдын ары таза екенін талай жылдан бері талмай айтумен келген ардагер өзі сияқты нақақтан-нақақ сотталғандардың да аз болмағанын айтады. Осынау хаттың соңында да ол Касианов сияқтылардың соғыс өртінен әуірімдеп аман шыққан жауынгерлерге жасаған қиянатын «1945-1947 жылдардағы репрессиялық әрекет» деп тануды талап етіп, жауап күтумен болады.

Сондықтан біз де «Түркістан легионы» туралы сөз еткенде негізінен айыпталушының хаттарына байыппен үңіліп, кеш те болса басы бұғаудан босамаған бауырларымызды ақтап алсақ, тарихымыздың бұл «ақтаңдағы» ашыла түсер еді. Әділет салтанат құрып, шерлі жылдардың шындығына көз жеткізер едік деп ойлаймыз.

Жалпы американдықтар арқылы Отанына оралып, көп ұзамай жазалауға ұшыраған жауынгерлер біздің өңірде де аз емес екен. Мәселен, РСФСР қылмыстық кодексінің 58 – 1-бабы «8»-тармағы бойынша «Отанына опасыздық жасады» деп Нұралы Қасымбеков, Қалшабек Құлбеков, Тұрсын Базарқұлов және Жанысбек Айдарбеков тұтқындалып, қылмыстық жазаға тартылады[8]. Тағылған айып - сол баяғы соғыс жылдарында майданда жүріп, немістерге тұтқынға түсіп, әскери тұтқындар лагерінде болғандығы. Олардың әрқайсысына жеке-жеке

тоқталатын болсақ:

1. Нұралы Қасымбеков, 1923 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылқұм ауданы, Куйбышев атындағы колхоздың тумасы. Қазақ, білімі 7 кластық, 1943 жылдан 1945 жылға дейін тұтқында болған, тұтқындалғанға дейін аталған колхозда бухгалтер (есепші) болып істеген.

2. Қалшабек Құлбеков, 1919 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Қаратас ауданы, Сембі ауылсоветіндегі «9 январь» колхозының тұрғыны. Қазақ, бастауыш мектептік қана білімі бар. 1941 жылдан 1945 жылға дейін жау қолында тұтқында болған.

3. Тұрсын Базарқұлов, 1920 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Бостандық ауданының Домалақ ауылсоветінің тумасы, қазақ, білімі орта, 1943 жылдан 1945 жылға дейін тұтқында болған.

4. Жанысбек Айдарбеков, 1922 жылы туған, Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданы, Еңбек ауылсоветінің, «Қызылту» колхозының тумасы, қазақ, білімі орта, 1943 жылдан 1945 жылға дейін фашистерде тұтқында болған. Тұтқындалғанға дейін Шолаққорғанда тұрып, аға агроном ретінде қызмет атқарған.

Төртеуіне де РСФСР ҚК 58-1 бабының «б» тармағымен (1934 ж.ред.) және 51 баппен (1930 ж. редакция), үкім шығарылып, Н.Қасымбеков пен Т.Базарқұлов 15 жылға, Қ.Құлбеков пен Ж.Айдарбеков 10 жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберіліп, бас бостандығынан айырылады.

1955 жылы 18 қыркүйекте КСРО Жоғары Кеңесі соғыс кезінде немістерге жәрдемдескендерге амнистия жариялаған болатын. Соған байланысты жоғарыда аталған төртеуі де өздерін босату жөнінде Бас әскери прокуратураға бірнеше рет өтініш жазады. Бірақ олардың өтініштері қанағаттандырылмаған. Тергеу материалдарында олардың тұтқында бола жүріп, 1943 жылдан неміс әскеріне қызмет атқарғандығы атап көрсетілген. Мәселен Н.Қасымбеков 1943 жылдың қазан-желтоқсан айларында Люкенвальд (Германияда) барлау-диверсиялық мектебінде оқыған. Сонан соң немістер жасақтаған «Алаш» жазалаушы отрядының сапында болған. Осы құрамада жүріп итальян партизандарына қарсы шайқастарға қатысқан. 1945 жылы жараланып, неміс әскери ауруханасынан ем қабылдап шыққан соң, «Түркістан легионының» бір бөлімінде әскери міндетін атқарады. Соғыс бітісімен, оны американдықтар тұтқынға алады.

Қалшабек Құлбеков 1943 жылдың басында Франция жерінде «Түркістан легионында» болады. Сол жылдың желтоқсан айында ол да Люкенвальд барлау-диверсиялық мектебіне келіп, 1944 жылдың сәуір айына дейін сол жерде болады. Содан соң, «Алаш» отрядында қызмет атқарып, соғыстың аяғын Миландағы неміс комендатурасында қарсы алады.

1943 жылдың қыркүйек айында Т.Базарқұлов пен Ж.Айдарбеков те жоғарыда аталған барлау-диверсиялық мектебіне келіп жетеді. Оны бітірісімен олар да «Алаш» құрамасының сапына қосылады. Ол жерде соғыстың аяғына дейін болады. Ал, Ж.Айдарбеков «Алаш» құрамасында жүріп тәртіп бұзғаны үшін отрядтан шығарылып, соғыс аяқталғанша әскери тұтқындар лагерінде күнін өткізеді. Н.Қасымбеков тергеуде және кейіннен сотта берген жауабында алғашқыда барлау мектебінде, содан соң «Алаш» құрамасында өзімен бірге Базарқұловтың, Айдарбековтың т.б. болғанын айтады. «Түркістан легионында» жүріп, Регенберг қаласынан 1945 жылдың сәуір айында бірнеше «легионерлермен» бірігіп, Мюнхен қаласына қашып барады. Себебі ол жерді американдықтардың әскері жаулап алған болатын. Сол жерде неміс әскерінің формасын шешіп тастап, американдықтардың орыс солдаттарына арнап құрған лагеріне барып паналайды.

Сол сияқты Ж.Айдарбеков өзінің 1947 жылы 6 сәуірде тергеуде берген жауабында: «1942 жылы 1 қаңтарда Кеңес әскер қатарына әскери міндетімді атқару үшін шақырылдым. Сол жылы сәуір айында 102-атқыштар дивизиясының сапында майданға аттандым», - дейді. Ал 1943 жылы сәуір айында жараланып, немістердің қолына тұтқынға түседі. Бір ай Харьков қаласында емделіп шыққан соң, Полтава қаласының маңындағы әскери тұтқындар лагеріне жіберіледі. Тағы бір аптадан соң, 100 шақты білімі бар, (7кластан төмен емес) қазақтар мен өзбектерді Люкенвальд қаласындағы «Офлаг-3» деген лагерьге ауыстырады. Ол жерде әскери киім беріліп, алғашқы әскери дайындықтан өтеді. Неміс офицерлерінен сабақ алып, айына 10-12 марка көлемінде ақшалай сыйлық та алып отырыпты. 1944 жылы Италияның Торино қаласында орналасқан жоғарыда айтылған «Алаш» ұлттық отрядының қатарына алынады. Сол жерде өзінің бұрынғы таныстары Қасымбековты, Базарқұловты кездестіреді. Бірақ 1944 жылы шілде айында тәртіп бұзғаны үшін «Алаш» құрамынан шеттетіліп, соғыстың аяғына дейін тұтқындар лагерінде болады.

«Түркістан легионьында» болған тағы бір сарбаздың бірі, Оңтүстік Қазақстан облысы Сұлтан-Рабат ауылының тумасы, ұлты өзбек Балта Төлеметовтің жеке іс парағында оның 9 сыныптық қана білімі барлығы, бұрын сотты болмағандығы айқын жазылыпты[9]. 1942 жылғы Ворошиловград бағытындағы ұрыстардың бірінде жау қолына түсіп, 1949 жылы 1 сәуірде тұтқынға алынған. Яғни «Түркістан легионьының» сарбазы ретінде бейбіт күнде абақтыға жабылған Б.Төлеметов РФСФР Қылмыстық кодексінің 58-1 – бабының «б» тармақшасына сай дүние-мүлкі тәркіленіп, 25 жылға бас бостандығынан айырылып түзеу лагеріне жіберіледі.

Бұл жерде, әрине, еріксіз түрде «Түркістан легионьы» сабында «соғысқан» Төлеметовті судан таза, сүттен ақ деуге келмес. Тек осы секілді азаматтардың істерімен танысқанда біз ең алдымен мүсәпір кейіптегі тұтқынның үрей мен қорқыныш құшағында еніп, алдында тек өмір мен өлім таңдауы күтіп тұрғанда лажсыздан легион қатарын толықтырғанын да жадымызда ұстауымыз керек.

Өйткені, біздің білуімізше неміс армиясы Түркістан легионьына толық сенім артпаған. Оны тек басып алған аумақтағы партизандармен шайқасқа ғана шығарып, қатаң бақылауда ұстаған. Бір жағынан саяси тұтқындар істерін ақтара отырып түйгеніміз: «Түркістандықтардың» дені ұрыс барысында кеңес әскері жағына амалын тауып қашуға әрекеттенгенге ұқсайды. Осындай тағдырдың тезіне көніп, жүрек түкпірінде Отанға деген тазалығын сақтаған, адалдығын кірлетпеген көнбіс солдатты «сатқын» деп біржақты айыптау да жөн емес деп ойлаймыз.

Ең қызығы, Төлеметовті сотқа тарту кезінде оның ақтық сөзі ретінде айтқан: «Мен кінәмді толық мойындаймын. Ия, біздің 303-полк югославиялық және италиялық партизандарға қарсы ұрыстарға қатысты. Бірақ мен тікелей атысқа араласқан жоқпын. Нақақтан-нақақ кісі қанын төккен емеспін. Полктің шаруашылық бөлімін басқарып, сарбаздарға ас-су дайындап берумен болдым.

Отан алдында да опасыздық ету ойымда болған емес. Тіпті 1944 жылдың ақпанында легион қатарынан қашып шығып, партизандарға қосылуға да әрекеттеніп көрдім. Алайда, тағдырдың жазуына амал бар ма, Холм станциясы маңында неміс жандармериясы тұтқындап, тозақ өмірге қайта оралдым. Алдымен дезертир ретінде мені Варшавадағы түрмеге тоғытса, Кеңес әскері келіп құтқарғанға дейін Лемсдорф лагерінде азапты күндерімді өткіздім.» деген жанайқайы да жауапсыз қалған. Тек кейіннен сотталушының 28.X.1954 жылғы рақымшылық ету жайлы өтінішін негізге алып, әрі оның тұтқынға өз еркімен түспегенін, Кеңес әскеріне қарсы ұрыстарға қатыспағанын, партизандар қатарына қашуға ұмтылғанын ескеріп, жазасын 5 жылға дейін азайтып, КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1953 жылғы 27 наурыздағы қаулысына сүйеніп, абақтыдан босатуға болатынын жазады.

Алайда оны ақтау туралы мәселе мүлдем көтерілмеген де. Осылайша Балта Төлеметов тұтқыннан босап, тұрғылықты жеріне қайта оралғанымен де, көзі жұмылғанша түрткі көріп, қоғамнан шеттеп күн кешкен сияқты. Ия, бұл тағдыр бір Төлеметовтың ғана басындағы тағдыр емес. Тұтқын атанғанның түгелге жуығының кейінгі өмірі де өкінішпен өткенін ескеру керекпіз.

Қорыта келгенде, Оңтүстік өлкесінің әскери тұтқындар мәселесі, жалпы «Түркістан легионьында» болғандардың тағдыры жайлы зерттеу, зерделеу жұмыстары одан әрі жалғасын таба беруі керек. Өйткені тұтқында болғандардың бірқатарына рақымшылдық жасалғанымен, оларға соғысқа қатысушы құқы берілмеді. Әділетсіз жазаланғандар мен құрбан болған әскери тұтқындар тарихтан өз бағасын алып, саяси тұрғыдан да ақталуы тиіс деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Боздақтар. Жинақтама том. (құрастырған П.С.Белан, Н.Едігенов). Алматы:Қазақстан, 1995.480б.
- 2 Көпішев Қ. Қара бұлтты қақ жарған. Алматы: Қазақстан, 1994.
- 3 Абырой мен парыз. Ұжымдық монография:Алматы - 2005. 201-б.
- 4 Бұл да сонда, 206-б
- 5 Шымкент қалалық полиция департаментінің арнайы архиві. Ф-9. Тізбе-8823 НС.
- 6 Бұл да сонда, 21 – іс, 1-60 п.п.
- 7 Сонда, 1 – іс, 1-29 п.п.
- 8 Сонда, 255 – іс, 384 п.п.
- 9 Сонда, 18 – іс, 70 п.

Аннотация: Архивные данные свидетельствуют о том, что южноказахстанцы, попавшие в плен во Второй мировой войне, испытали ужасные унижения и страдания. Создание «Туркестанского легиона» при советской идеологии было связано с именем М.Шокая. Это мнение практикуется и по сей день. Однако если учесть, что этот легион был создан в июле 1942 года, то мы убедимся, что такое мнение не соответствует исторической действительности. Мустафа Шокай наоборот боролся за выживание этих заключенных. Участь членов «Туркестанского легиона» разная, часть погибла в столкновении с фашистами. Следующая часть вошла в состав Красной Армии. После окончания войны большая часть военнопленных вернулась в страну. Советская власть обещала им помилование. Но это обещание оказалось ложным. Члены «Туркестанского легиона» были наказаны и помещены в сталинские лагеря. Теперь настала пора оправдать невинно пострадавших политзаключенных XX века. Ведь сегодняшнее поколение, родные, близкие и братья воинов, погибших за Родину, должны знать об их судьбе и истории.

Ключевые слова: «Туркестанский легион», южноказахстанские военнопленные, Вторая мировая война, сталинские лагеря, реабилитация

Abstract: Archival data indicate that South Kazakhstanis who were captured in World War II experienced terrible humiliation and suffering. The creation of the "Turkestan Legion" under Soviet ideology was associated with the name of M. Shokaya. This opinion is practiced to this day. However, if we consider that this legion was created in July 1942, then we will see that this opinion does not correspond to historical reality. Mustafa Shokai, on the contrary, fought for the survival of these prisoners. The fate of the members of the "Turkestan Legion" is different, some died in a clash with the fascists. The next unit became part of the Red Army. After the end of the war, most of the prisoners of war returned to the country. The Soviet authorities promised them a pardon. But this promise turned out to be false. Members of the "Turkestan Legion" were punished and placed in Stalinist camps. Now it's time to justify the innocent victims of political prisoners of the twentieth century. After all, today's generation, relatives, friends and brothers of soldiers who died for the Motherland, should know about their fate and history

Keywords: «Turkestan Legion», South Kazakhstan prisoners of War, World War II, Stalinist camps, rehabilitation